

Σύντομο σχέδιασμα της συγγραφής μίας ιστορίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου από την Άλωση ως τις αρχές του 20ού αιώνα με αφορμή τη μελέτη του Gunnar Hering, Οικουμενικό Πατριαρχείο και Ευρωπαϊκή Πολιτική 1620-1638

ΠΑΡΑΣΚΕΥΑΣ ΚΟΝΟΡΤΑΣ

ΑΝΑΜΕΣΑ στους θεσμούς που αφορούν άμεσα στην ιστορία του νεότερου ελληνισμού κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, περίοπτη θέση κατέχει το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Τουλάχιστον κατά τα πρώτα εκατόν πενήντα χρόνια που ακολούθησαν την Άλωση, η «Μεγάλη Εκκλησία» συνιστούσε το μόνο θεσμό του βυζαντινού παρελθόντος που πέρασε σχεδόν αλώβητος στην οθωμανική τάξη πραγμάτων: ο εκκλησιαστικός μηχανισμός έγινε κατά την πρώτη αυτή περίοδο ο μόνος φορέας πολιτισμικών στοιχείων που ήταν απαραίτητα για τη συνοχή της μεταβυζαντινής – και σε μεγάλο βαθμό της ορθόδοξης – κοινωνίας, ώστε εύστοχα να γίνει λόγος για ένα «Βυζάντιο μετά το Βυζάντιο»¹. Και αργότερα όμως, όταν μέσα στην οθωμανική κοινωνία αναπτύχθηκαν ανταγωνιστικοί της Εκκλησίας παράγοντες, όσον αφορά στην ηγεσία της ορθόδοξης κοινότητας, ήταν απαραίτητο να ελέγξουν το Πατριαρχείο για να νομιμοποιηθούν ως ηγέτες στη συλλογική συνείδηση του ορθόδοξου κόσμου. Ο θεσμικός ρόλος του Πατριαρχείου για μεγάλο μέρος – και από το 1766/7 για το σύνολο – των ορθόδοξων της Αυτοκρατορίας ήταν αναμφισβήτητος. Μόλις κατά το 19ο αιώνα, ύστερα από τις σαρωτικές οικονομικές, κοινωνικές και θεσμικές μεταβολές στο οθωμανικό κράτος και στα Βαλκάνια που ανέδειξαν μια τελείως διαφορετική κοινωνία, το Πατριαρχείο θα αναγκαστεί να μοιραστεί και εδαφικά το ποιμνίο του με τις νέες «εθνικές» Εκκλησίες (ελληνική, σερβική, βουλγαρική κ.λπ.), αλλά και καθ' ύλην με το λαϊκό στοιχείο στην ίδια την Κωνσταντινούπολη μέσω των «Εθνικών Κανονισμών», ενός τρόπου τινά «Συντάγματος» της ελληνορθόδοξης κοινότητας που τέθηκε σε ισχύ στα 1862². Το Οικου-

μενικό Πατριαρχείο διαδραμάτισε κατά συνέπεια για αιώνες σημαντικότατο ρόλο στην κοινωνική συνοχή του μεταβυζαντινού ορθόδοξου κόσμου, αποτέλεσε για πολλά χρόνια τον κύριο ιδεολογικό ταγό των «Ρωμαίων» της Αυτοκρατορίας – αλλά και ορθόδοξων έξω από τα όριά της – και συνιστούσε ένα σημαντικό πολιτικό και οικονομικό οργανισμό.

Η οθωμανική εξουσία με τη σειρά της, αντιλαμβανόμενη την καίρια αυτή θέση του Πατριαρχείου, αφενός μεν το ανασυνέστησε θεσμικά «εκ του μη όντος»³, αφετέρου δε επεδίωξε να το χρησιμοποιήσει πολιτικά. Αλλά και άλλοι πολιτικοί παράγοντες που θέλησαν κατά καιρούς – και το 17ο αιώνα σταθερά και δυναμικά – να επηρεάσουν τα πράγματα στην «καθ' ημάς Ανατολή» έπρεπε, για να επιδράσουν στους πολυάριθμους ορθόδοξους υπηκόους των σουλτάνων, να ελέγξουν το Πατριαρχείο. Αναφέρομαι φυσικά στα ευρωπαϊκά χριστιανικά κράτη. Αν σταθεί κανείς στην τελευταία αυτή περίπτωση, αντιλαμβάνεται ότι το Πατριαρχείο αναγορεύθηκε βαθμιαία, όχι μόνο σε κοσμικό σημείο της συγκρότησης της οθωμανοκρατούμενης ορθόδοξης κοινωνίας, όχι μόνο σε απαραίτητο «συνομιλητή» της οθωμανικής ηγεσίας για «εσωτερικά» ζητήματα, αλλά και σε παράγοντα της διεθνούς πολιτικής.

Αυτή την τελευταία πτυχή των δραστηριοτήτων του Πατριαρχείου επιχειρεί να φωτίσει το βιβλίο του Gunnar Hering με τον τίτλο *Οικουμενικό Πατριαρχείο και Ευρωπαϊκή Πολιτική 1620-1638* που εκδόθηκε σε ελληνική μετάφραση του Δημοσθένη Κούρτοβικ από το Μορφωτικό Ίδρυμα της Εθνικής Τραπέζης το 1992*.

Δεν θα επιμείνω, στην παρούσα εργασία, ούτε στην προσωπικότητα και στο υψηλό ήθος ούτε στην αναμφισβήτητη επιστημονική αρτιότητα του G. Hering που άφησε ανεκτίμητο έργο όσον αφορά στην ιστορία του νεότερου ελληνισμού ανοίγοντας νέους ορίζοντες σε πολλά ζητήματα. Θα αναφερθώ στο σημείο αυτό μόνον στην οπτική γωνία από την οποία θεώρησε και ανέλυσε το ζήτημα του Πατριαρχείου στη συγκεκριμένη μελέτη του: μακριά από κάθε «εθνικιστικού» τύπου αξιολόγηση ο Hering «είδε» το Πατριαρχείο ως θεσμό οικουμενικό και πανορθόδοξο ενταγμένο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.

* Το βιβλίο εκδόθηκε για πρώτη φορά στα γερμανικά το 1968 με τον τίτλο *Ökumenisches Patriarchat und Europäische Politik 1620-1638* στο Wiesbaden από τον εκδ. οίκο Franz Steiner. Όπως αναφέρει ο συγγραφέας στον πρόλογο της ελληνικής έκδοσης (σελ. 9-11)** επέφερε σ' αυτήν κάποιες αλλαγές, οι σημαντικότερες από τις οποίες αφορούσαν τόσο πορίσματα της μετά το 1968 βιβλιογραφίας όσο και στην αναδίφηση πρόσθετων πρωτογενών πηγών.

** Οι παραπομπές σε σελίδες μέσα σε παρένθεση εντός κειμένου παραπέμπουν στην ελληνική έκδοση της συγκεκριμένης μελέτης του Hering

Ήταν λοιπόν φυσικό μετά από τη μελέτη αυτή να διευρύνει το έργο του με προβληματισμούς σχετικά με τη γένεση και ανάπτυξη της εθνικιστικής ιδεολογίας στα Βαλκάνια, η οποία ανταγωνίστηκε και τελικά συνέτριψε τις μέχρι τότε κυρίαρχες οικουμενικές αντιλήψεις⁴.

Η μελέτη αναλύει κατά την κρίσιμη περίοδο των ετών 1620-1638 τις επιδιώξεις και τις πρακτικές συγκρούσεων και συμμαχιών ανάμεσα στο Πατριαρχείο – όπου κυριαρχεί η προσωπικότητα του Κύριλλου Λούκαρι – και τις ευρωπαϊκές δυνάμεις, με αφορμή το πολωνικό ζήτημα. Πραγματεύεται και αναλύει το θέμα θεωρώντας το Πατριαρχείο και τον πατριάρχη ως πολιτικούς παράγοντες, εξετάζοντας φυσικά και τις συνέπειες μιας απροκάλυπτης από την εποχή του Λούκαρι ένταξης της «Μεγάλης Εκκλησίας» ως ενεργού υποκειμένου της διεθνούς πολιτικής.

Η διάταξη της ύλης στις 477 σελίδες της μελέτης έχει ως εξής: ο συγγραφέας σε μια απαραίτητα μακροσκελή εισαγωγή (σελ. 17-47) θέτει τον αναγνώστη στην εποχή (πρώτο μισό του 17ου αιώνα), στα προβλήματα των σχέσεων που θεωρεί αλληλένδετες (Πόλης - Πατριαρχείου, Πατριαρχείου - ορθόδοξου ποιμνίου και Πατριαρχείου - ευρωπαϊκών κρατών) καθώς και στην προσωπικότητα του Κύριλλου Λούκαρι. Στη συνέχεια, αναλύονται οι πρώτες προσπάθειες επιθετικής πολιτικής του Λούκαρι εναντίον του καθολικού «μετώπου» σε διεθνές επίπεδο με αφορμή το πολωνικό ζήτημα, καθώς και οι σχετικές αντιδράσεις των «καθολικών δυνάμεων» (σελ. 49-119). Ακολουθεί διεξοδική ανάλυση της τακτικής και των συμφερόντων των ευρωπαϊκών κρατών (όπως π.χ. των Αψβούργων, της Γαλλίας, της Βενετίας, της Αγγλίας, της Ολλανδίας κ.λπ.) έναντι του Πατριαρχείου και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (σελ. 121-177). Έπεται η εξέταση της αντίδρασης του Πατριαρχείου, όπως θέλησε να την υλοποιήσει ο Λούκαρις, καταβάλλοντας προσπάθειες εκσυγχρονισμού του λόγου και των μεθόδων πάλι από την πλευρά της Εκκλησίας – που αγγίζουν ακόμη και το ορθόδοξο δόγμα – και αναζητώντας συμμαχίες σε ευρωπαϊκές δυνάμεις, όπως τη Βενετία, την Αγγλία, την Ολλανδία, τη Ρωσία (σελ. 179-246). Ακολουθεί ανάλυση της μεγάλης επίθεσης κατά του «καθολικού» επεκτατισμού, όπως την οραματίστηκε ο Λούκαρις (συμμαχία Ρώσων και Οθωμανών εναντίον της Πολωνίας) και κριτική της χρεωκοπίας του σχεδίου αυτού (σελ. 247-293). Τέλος, ο συγγραφέας αναφέρεται διεξοδικά στην κορύφωση των ανταγωνισμών του Λούκαρι με τους αντιπάλους του στο εσωτερικό της Εκκλησίας αλλά και έξω απ' αυτήν, που καταλήγουν στην θανάτωση του πατριάρχη στα 1638 (σελ. 295-374). Τα συμπεράσματα υπό τον τίτλο «Γενική Εικόνα» συνιστούν μεσή ανάλυση των παραμέτρων του ζητήματος αποδεικνύοντας πειστικά τις μακροπρόθεσμες επιδράσεις – ακομή και ως το 19ο αιώνα – των ανταγωνισμών που εκδηλώθηκαν στο πρώτο μισό του 17ου αιώνα (σελ. 375-392). Το έργο πλαισιώνεται από πλουσιότατη βιβλιογραφία, όπου παρατίθενται ανέκδοτες και εκδεδομένες πηγές, μελέτες και αρ-

θρα (σελ. 393-447) και ευρετήριο (σελ. 449-477).

Κρίθηκε σκόπιμο στην παρούσα εργασία να μη γίνει διεξοδική ανάλυση των αυστηρά διπλωματικών πτυχών του ζητήματος, τις οποίες άλλωστε ο συγγραφέας πραγματεύεται κατά τρόπο διεξοδικό και αυστηρά επιστημονικό, χρησιμοποιώντας το ποικίλης προέλευσης υλικό του. Θα ήταν ουσιωδέστερο να επισημανθούν κατ' αρχήν τρία σημεία που αφορούν στις πηγές και στην ιστοριογραφία που πρέπει ο ιστορικός του Πατριαρχείου να έχει υπόψη του και στην οπτική γωνία από την οποία οφείλει ο ερευνητής να θεωρήσει το θεσμό. Τα τρία παραπάνω στοιχεία, σε αντιπαράθεση με τις πηγές, τη βιβλιογραφία και τις θεωρήσεις του G. Hering στη μελέτη του θα βοηθήσουν να φανούν οι προοπτικές που η τελευταία άνοιξε στην νεοελληνική ιστορία.

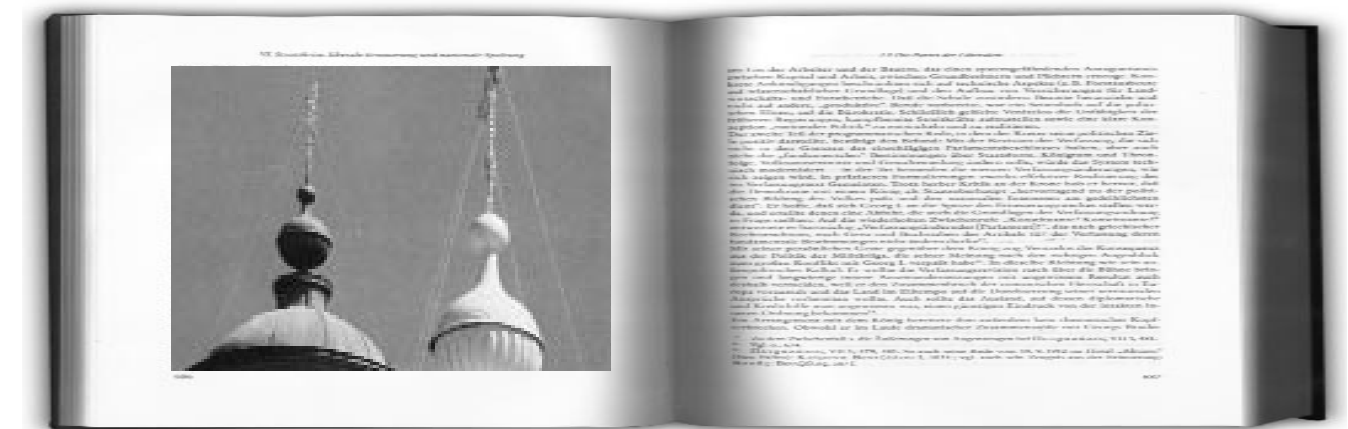
α. *Οι πηγές.* Αναφέρθηκε παραπάνω ότι το Πατριαρχείο αποτελούσε κυρίαρχο παράγοντα του ορθόδοξου κόσμου, καίριο θεσμό του οθωμανικού κράτους αλλά και σημαντικό παράγοντα της διεθνούς πολιτικής. Είναι κατά συνέπεια αναπόφευκτο, οι πηγές που θα εμπνεύσουν μία συνολική ιστορία του Πατριαρχείου να προέρχονται από τελείως διαφορετικές χώρες, να έχουν συνταχθεί σε πολλές γλώσσες, να παρουσιάζουν διαφορετικό βαθμό δυσκολίας, όσον αφορά στη διοικητικού χαρακτήρα πρόσβαση σ' αυτές και να βρίσκονται διασπαρμένες γεωγραφικά σε ένα τεράστιο χώρο που εκτείνεται τουλάχιστον από τη Μαδρίτη ως τη Δαμασκό και τη Γεωργία και από τη Μόσχα και τη Στοκχόλμη ως την Κρήτη και το Κάιρο.

Πράγματι, πρόκειται για πηγές συντεταγμένες κατ' αρχήν σε ελληνική και οθωμανική γλώσσα, σε σλαβικές γλώσσες (πολλά έγγραφα των αρχιεπισκοπών Αχρίδας και Ιπεκίου, αρχιεπακό σύνολα στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, στη Ρωσία, στην Πολωνία κ.λπ.), στα αραβικά (αρκετά έγγραφα των Πατριαρχείων Αντιοχείας και Ιεροσολύμων, αλλά και πολλά κείμενα που συνέτασσε το ισλαμικό κατεστημένο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας), στα γεωργιανά, στα αρμενικά (περιηγητικά και εκκλησιαστικά κείμενα, χρονικά), αλλά και σε όλες σχεδόν τις «δυτικοευρωπαϊκές» γλώσσες, λατινογενείς και τευτονικές (αρχεία των διαφόρων «δυτικών» χωρών, περιηγητικά κείμενα κ.λπ.)⁵.

Το έργο του G. Hering καταδεικνύει τις δυσκολίες που επέστησαν παραπάνω όσον αφορά στις πηγές για το τμήμα εκείνο της ιστορίας του Πατριαρχείου που σχετίζεται με την ένταξή του στην ευρωπαϊκή πολιτική κονίστρα από το 1620 ως το 1638. Η κατανόηση της ευρύτητας του θέματος και η γνωστή επιστημονική ευσυνειδησία του συγγραφέα τον ώθησαν να αναδιψήσει πηγές συντεταγμένες σε ελληνική, λατινική, γαλλική, ιταλική, γερμανική, αγγλική, ολλανδική, σουηδική, πολωνική και ρωσική γλώσσα – από τις οποίες πάρα πολλές ανέκδοτες και ανεκμετάλλευτες – στην Ελλάδα, Τουρκία, Ελβετία, Ιταλία, Αυστρία, Ολλανδία, Μ. Βρετανία, Γερμανία,

Γαλλία, Σουηδία. Η επιτυχής προσπάθεια του G. Hering να ελέγξει και να τιθασεύσει τις πολυάριθμες και ποικίλες πηγές του υπαγορεύθηκε εν πολλοίς από τον οικουμενικό χαρακτήρα του Πατριαρχείου και γενικότερα του ελληνισμού από το 15ο ως το 19ο αιώνα.

β. *Η ιστοριογραφία.* Για τον ίδιο λόγο, ανάλογης φύσεως προβλήματα για μια σφαιρική ιστορική θεώρηση του Πατριαρχείου κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας παρουσιάζει η βιβλιογραφία. Ο ερευνητής της ιστορίας του Πατριαρχείου είναι αναγκασμένος να ανατρέξει σε μελέτες, η πρόσβαση στις οποίες παρουσιάζει μεγάλο αριθμό δυσκολιών. Υπάρχουν για παράδειγμα εργασίες εκδιδόμενες κυρίως κατά το

19ο αιώνα, είτε αυτοτελώς είτε με τη μορφή άρθρων σε περιοδικά, εξαιρετικά δυσεύρετες.

Ο G. Hering, όσον αφορά το θέμα της μελέτης του, αντιλήφθηκε πολύ καλά το εύρος και τον όγκο της βιβλιογραφίας και την εξάντλησε χρησιμοποιώντας εργασίες και άρθρα που εκδόθηκαν από το πρώτο μισό του 19ου αιώνα ως τις μέρες μας σε δεκάεπτα γλώσσες σε είκοσι τρεις χώρες. Οι μελέτες αυτές αναφέρονται σε πληθώρα ζητημάτων που δεν αφορούν μόνο στο Πατριαρχείο και στις σχέσεις του με ευρωπαϊκούς εκκλησιαστικούς και πολιτικούς παράγοντες, αλλά και στην οργάνωση του οθωμανικού κράτους, σε πολεμικές επιχειρήσεις και σε διπλωματικές εξελίξεις στην Ευρώπη και εκτός αυτής, στην οργάνωση και δράση της Καθολικής Εκκλησίας και των Προτεσταντικών Εκκλησιών, σε βιογραφίες, σε τοπική ιστορία κ.λπ. Και στο σημείο αυτό το έργο του G. Hering αποτελεί πρότυπο.

γ. *Η οπτική και η μέθοδος.* Στο σημείο αυτό θα γίνει κατ' αρχήν προσπάθεια για μία συνοπτική περιγραφή της θεώρησης από την ελληνική και ξένη ιστοριογραφία των προβλημάτων που θέτει η ιστορία του Οικουμενικού Πατριαρχείου μετά την Άλωση. Στη συνέχεια θα επιχειρηθεί, και με βάση τα όσα αναφέρθηκαν, μια συνοπτική έκθεση της προβληματικής του G. Hering και των βασικών κατευθύνσεων που διέπουν τη με-

λέτη του σε σχέση με τις σύγχρονες απαιτήσεις μίας σφαιρικής ιστορικής θεώρησης του Πατριαρχείου. Τέλος, θα γίνει αναφορά σε συγκεκριμένα επιμέρους ζητήματα που καθορίζουν οι πολύμορφες σχέσεις του Πατριαρχείου με άλλους παράγοντες και στις προοπτικές που χάραξε το έργο στους αντίστοιχους τομείς.

Η συγγραφή μελετών σχετικών με το Πατριαρχείο άρχισε ήδη από το πρώτο μισό του 19ου αιώνα και ο κατάλογος των σχετικών τίτλων είναι τεράστιος. Θα αναφερθώ ενδεικτικά στις μελέτες των Ν. Μοσχοβάκη, Ν. Ελευθεριάδη, C. Papadopoulos, Κ. Άμαντου, Χρ. Παπαδόπουλου, G. Georgiades-Arnakis, Th. Papadopoulos, και Α. Βακαλόπουλου⁶. Σημαντικές προοπτικές στην έρευνα άνοιξαν οι εργασίες του Ν. Πανταζόπουλου⁷

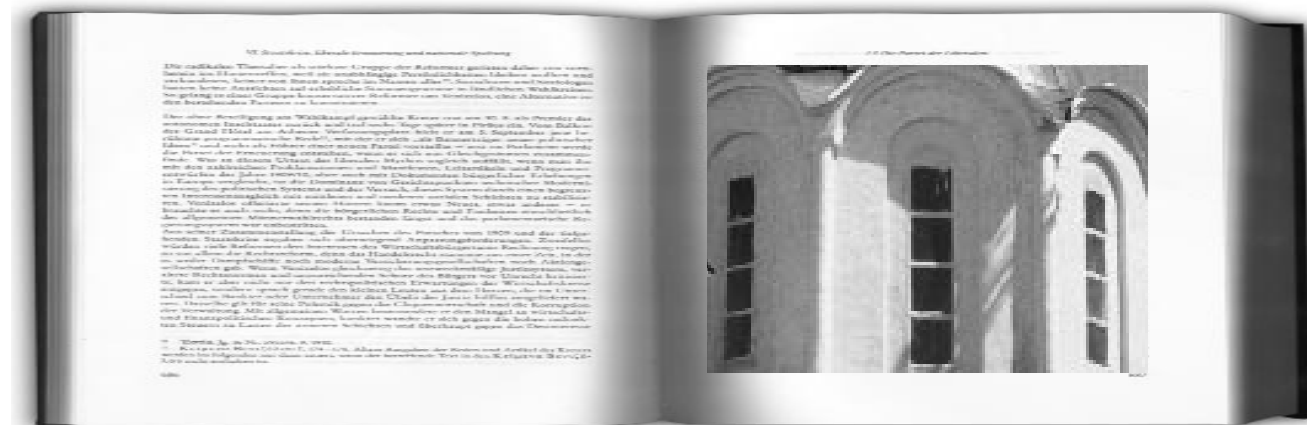
σχετικά με τις δικαϊκές αρμοδιότητες του Πατριαρχείου, αλλά και το σημαντικότερο έργο του St. Runciman⁸ που για πρώτη φορά έθεσε τις βάσεις για μία σύνθετη και συνολική ιστορία του Πατριαρχείου από το 1453 ως το 1821, εξετάζοντας τις σχέσεις του με την ορθόδοξη εκκλησιαστική ιεραρχία, το ποίμνιό του, το οθωμανικό κράτος αλλά και «εξωτερικούς» παράγοντες στη Δύση και στη Μοσχοβία-Ρωσία. Οι νεότερες μελέτες του Δ. Αποστολόπουλου⁹ φώτισαν το ζήτημα από άλλη σκοπιά, εξετάζοντας το Πατριαρχείο ως πολιτικό θεσμό και θεώρησαν τις ποικίλες σχέσεις του σε καθαρά πολιτική βάση. Διαφορετικές προοπτικές στην έρευνα άνοιξαν οι μελέτες των H. Scheel, F. Giese, Π. Χιδίρογλου, H. Inalcik και κυρίως του J. Kabrda, που χρησιμοποίησαν οθωμανικές πηγές αναφερόμενες στο Πατριαρχείο και γενικότερα στην Ορθόδοξη Εκκλησία¹⁰ και του γράφοντος που διασταύρωσαν οθωμανικές και ελληνικές πηγές¹¹. Άρχισε έτσι, να αποκαλύπτεται μία άλλη πτυχή του θέματος, οι σχέσεις του Πατριαρχείου με την οθωμανική εξουσία, η ένταξή του στον οθωμανικό διοικητικό μηχανισμό· παράλληλα, φωτίστηκε από άλλη οπτική γωνία ο θεσμικός και οικονομικός ρόλος της «Μεγάλης Εκκλησίας» και το ζήτημα της ευθυγράμμισής της ή όχι, με τις πολιτικές επιλογές της οθωμανικής διοίκησης στο εσωτερικό και το εξωτερικό. Η μελέτη του G. Hering έδειξε με τη σειρά της κατά τρόπο

διαυγή μία επιπλέον πτυχή της ιστορίας του Πατριαρχείου, το διεθνή ρόλο που αυτό διεδραμάτισε στην ευρωπαϊκή πολιτική συγχρόνως ενέταξε οριστικά την ιστορία του Πατριαρχείου στην ευρωπαϊκή ιστορία και άνοιξε προοπτικές για την κατανόηση του αλληλένδετου των σχέσεων Πατριαρχείου - ορθόδοξης κοινότητας, Πατριαρχείου - Πύλης και Πατριαρχείου ευρωπαϊκών δυνάμεων.

Από τις διαδοχικές συμβολές της ιστοριογραφίας θα μπορούσε κανείς να συναγάγει ότι για μία σφαιρική ιστορική θεώρηση των ζητημάτων που σχετίζονται με το Πατριαρχείο αλλά και με τον ελληνισμό γενικότερα από το 15ο και το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, η ιστορική έρευνα θα πρέπει να λά-

σημαντικές αλλαγές από την εποχή του Μωάμεθ Β΄ ως την περίοδο του *Tanzimat*. Οι αλλαγές αυτές δεν θα μπορούσαν σε καμία περίπτωση να άφησαν αναλλοίωτες τις σχέσεις του Πατριαρχείου έναντι του εκκλησιαστικού μηχανισμού και του ποιμνίου του, έναντι της Πύλης αλλά και της χριστιανικής Ευρώπης. Ως προς το τελευταίο αυτό σημείο – των σχέσεων του Πατριαρχείου με την Ευρώπη, ο G. Hering εύστοχα επισημάνει τις μεταβολές που στο πρώτο μισό του 17ου αιώνα έφεραν την κορύφωση της ανάμιξης της «Μεγάλης Εκκλησίας» στην ευρωπαϊκή πολιτική.

δ. *Το θέμα της συνέχειας ή των τομών στην ίδια την αποστολή και τις δραστηριότητες του Πατριαρχείου αποτελεί επίσης ένα ζήτημα. Πράγματι αν και αναγκάστηκε να ζήσει από το 1453*

βει υπόψη της τις εξής παραμέτρους:

α. *Το Πατριαρχείο αποτελεί ένα κέντρο εξουσίας που διαδραματίζει καίριο πολιτικό, ιδεολογικό, θεσμικό, οικονομικό και κοινωνικό ρόλο στην ορθόδοξη κοινότητα, που έχει μεγάλη σημασία για την Οθωμανική Αυτοκρατορία αλλά και για την Ευρώπη.*

β. *Το Πατριαρχείο κινείται και δρα από το 1453/4 ως το 1923 εντός του οθωμανικού κράτους έχοντας βαθμιαία ενταχθεί – η διαδικασία αυτή φαίνεται να έχει ολοκληρωθεί στα τέλη του 16ου αιώνα – στους θεσμούς της Αυτοκρατορίας. Τούτο φυσικά δεν σημαίνει ότι η «Μεγάλη Εκκλησία» ακολούθησε αδιάλειπτα και σε όλα τα ζητήματα τις πολιτικές επιλογές της οθωμανικής διοίκησης. Αν και το συγκεκριμένο ζήτημα δεν ήταν – εύλογα – στο άμεσο στόχαστρο του G. Hering, θίγεται ωστόσο στην εισαγωγή του έργου του (σελ. 26).*

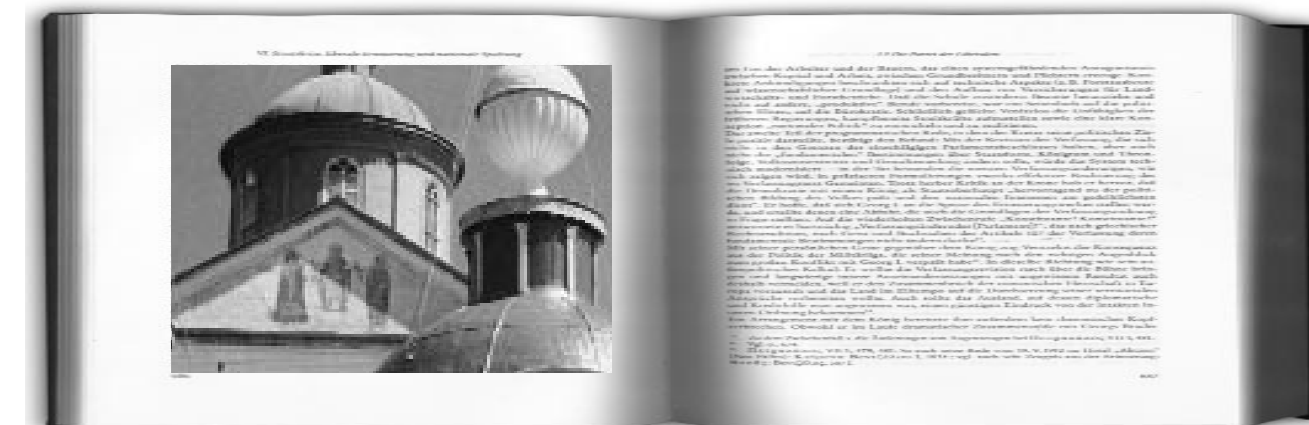
γ. *Κατά συνέπεια θα ήταν επικίνδυνο να θεωρήσει κανείς την ιστορία του Πατριαρχείου υπό οθωμανική κυριαρχία ως μία ενότητα, χρησιμοποιώντας για παράδειγμα – όπως συχνά έγινε κατά το παρελθόν – τα πλούσια δεδομένα των πηγών του 18ου και 19ου αιώνα για να ερμηνεύσει φαινόμενα προηγούμενων εποχών (15ος-17ος αι.). Οι οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές δομές του οθωμανικού κράτους και συνακόλουθα οι σχέσεις του με τις ευρωπαϊκές δυνάμεις υπέστησαν*

σε μια νέα τάξη πραγμάτων που υπαγόρευε πλέον τη συνύπαρξή του με μία αλλόπιστη πολιτική εξουσία, το Πατριαρχείο συνέχισε και ενδυνάμωσε την αποστολή του ως θρησκευτικού και πολιτικο-ιδεολογικού ταγού της ορθόδοξης κοινότητας αντλώντας από τη βυζαντινή παράδοση τις απαραίτητες αξίες για τη σχολή και επιβίωση της μεταβυζαντινής κοινωνίας αλλά και του ίδιου του εκκλησιαστικού μηχανισμού ως κάστρου εξουσίας και προσαρμόζοντάς τις στο πλαίσιο που καθόριζε η εκάστοτε πολιτική πραγματικότητα της Αυτοκρατορίας. Αν και η εκκλησιαστική αρχή της *οικονομίας* εφαρμόστηκε κατά κόρον από την Εκκλησία πολλές φορές, καθαρά για πολιτικούς λόγους¹², το Πατριαρχείο διεκήρυξε ότι η *τάξις* έμενε αναλλοίωτη. Δεν θα πρέπει να εκπλήττεται κανείς παρατηρώντας και συνέχειες στο λόγο των πατριαρχικών κειμένων από το 15ο ως και τις αρχές του 20ού αιώνα. Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημανθεί ότι ο G. Hering προσπάθησε με επιτυχία να επισημάνει τις συνέχειες και τις συνέπειες της πολιτικής του Λούκαρι ως το 19ο αιώνα, υποδεικνύοντας ένα ακόμη παρθένο πεδίο στην ιστορική έρευνα.

ε. Τόσο η φύση και η αποστολή του Πατριαρχείου, όσο και η μακρόχρονη συνύπαρξή του με τη βυζαντινή εξουσία (4ος-11ος αι.) καθόρισαν τον *οικουμενικό του χαρακτήρα*. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να γίνει αναφορά σε ένα κοινό χαρακτη-

ριστικό που παρουσιάζουν αρκετές μελέτες Ελλήνων κυρίως ιστορικών: τα έργα αυτά, όπως άλλωστε και πάρα πολλές μελέτες άλλων βαλκανίων ιστορικών έμειναν περιχαρακωμένα στις εθνικές ιστορίες του καθενός, μη μπορώντας να ξεφύγουν από τις ιδεολογικές επιδράσεις του εθνικισμού και του αλτρωτισμού και το κλίμα που δημιούργησαν οι ποικίλες διενέξεις και συρράξεις μεταξύ των χριστιανικών βαλκανικών κρατών ή μεταξύ αυτών και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και αργότερα της Τουρκίας. Το Πατριαρχείο συχνά «προικίστηκε» από την ελληνική και τουρκική κυρίως εθνική ιστοριογραφία – μέσω μελετών του 19ου και του 20ού αιώνα, δηλαδή εκ των υστέρων – με μία αποστολή «εθνική» που ακριβώς λόγω του οικουμενικού του χαρακτήρα δεν

σαν και έμπρακτα είτε να ανασυστήσουν το βυζαντινό κράτος είτε να υπαχθούν σε μία χριστιανική – όχι πάντα ορθόδοξη – δύναμη που θα κατέλυε το οθωμανικό κράτος. Οι σχεδιασμοί και οι προσπάθειες αυτές καθώς και τα κίνητρά τους πρέπει να αναλυθούν σε βάθος από την ιστορική έρευνα. Δεν φαίνεται ωστόσο, σε καμία περίπτωση ότι το πολιτικό σχήμα που συνιστούσε το «όνειρο» αυτών των ανθρώπων ήταν αυτό που προέκυψε από την Ελληνική Εθνική Επανάσταση. Επρόκειτο μάλλον για κάποιο πολυεθνικό σχηματισμό¹³. Ακόμη στα 1872 το Πατριαρχείο καταδίκασε – για άλλους λόγους βέβαια, σε άλλες εποχές και κάτω από άλλες συνθήκες – τον «φυλετισμό» δηλαδή τον εθνικισμό στους κόλπους του με αφορμή την ίδρυση της «εθνικής» Βουλγαρικής Εκκλησίας¹⁴, ενώ νωρίτε-

είχε ποτέ από το 15ο ως το 19ο αιώνα. Θεωρήθηκε συγκεκριμένα ότι το Πατριαρχείο ανέλαβε να διαφυλάξει τα ελληνικά «εθνικά» ιδεώδη και να προετοιμάσει την ελληνική «εθνική» επανάσταση και αποκατάσταση και γενικότερα ότι ήταν ελληνικός θεσμός με τη σημερινή εθνική σημασία του όρου. *Φυσικά το Πατριαρχείο ενέιχε πολλά και σημαντικά στοιχεία ελληνικότητας*: η έδρα του, η επίσημη γλώσσα του, η πίστη του στις αξίες της βυζαντινής παράδοσης και η εμμονή του στη διατήρηση αυτών των αξιών μαρτυρούν γι' αυτό. Ωστόσο, στο μέτρο που η συγκέντρωση των παραπάνω πολιτισμικών στοιχείων – μαζί με αυτό της ορθόδοξης χριστιανικής πίστης – σε μία ομάδα πληθυσμού δεν συνεπαγόταν αυτόματα και την πολιτική αξίωση δημιουργίας κράτους-έθνους όπως αυτό διαμορφώθηκε στη Δυτική Ευρώπη, δεν μπορεί να γίνεται λόγος για «εθνική» αποστολή της Εκκλησίας κατά την εποχή εκείνη. Σε καμία περίπτωση το Πατριαρχείο δεν συνδέθηκε με την ιδεολογία και τις επιδιώξεις που γεννήθηκαν το 18ο αιώνα και οδήγησαν στην ανεξαρτησία του ελληνικού και εθνικού κρατους, ούτε φαίνεται να συνταπιζόταν με τα κοινωνικά στρώματα που εξέφραζε αυτή η ιδεολογία. Σχνά βεβαίως, και κυρίως αφού είχε αρχίσει η παρακμή της κεντρικής διοίκησης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, πολλά μέλη του ανώτατου ορθόδοξου κλήρου σχεδίασαν και κάποια προσπάθη-

ρα είχε έντονα και διά μακρού αντιδράσει στην «πραξικοπηματική» και παρά τους ιερούς κανόνες αναγκύρυνση του αυτοκεφάλου της Εκκλησίας της Ελλάδος¹⁵.

Στην αποσύνδεση του «εθνικού» από το χαρακτήρα και τις επιδιώξεις του Πατριαρχείου συμβάλλει αποφασιστικά και με τρόπο ανάγλυφο η μελέτη του G. Hering. Ο συγγραφέας αναφέρει χαρακτηριστικά ότι θα ήταν εσφαλμένο να θεωρηθεί αυτονόητο και κυρίαρχο το αίτημα της εθνικής ανεξαρτησίας εκείνη την εποχή, χαρακτηρίζοντας τις εθνικιστικές εμπνεύσεις ως θεωρίες ως «αναχρονισμούς» και «σχηματοποιημένες εκ των υστέρων αντιλήψεις», προσθέτοντας ότι «οι πραγματικότητες του κοινού ανθρώπου διέφεραν [τότε] σαφώς από τις οπτασίες της εθνικιστικής ιστοριογραφίας (σελ. 387).

στ. *Τέλος το Πατριαρχείο δεν θα έπρεπε να αποτελέσει αντικείμενο ευρωκεντρικής ιστορικής ανάλυσης*. Προφανώς – όπως απέδειξε ο G. Hering – το Πατριαρχείο εντάσσεται στην ευρωπαϊκή ιστορία ωστόσο η ανάλυση των ιστορικών προβλημάτων που είχαν σχέση με τη «Μεγάλη Εκκλησία» πρέπει να λάβει υπόψη της και την παράδοση του κέντρου της ορθοδοξίας και τον οθωμανικό παράγοντα. Το σημείο αυτό έλαβε υπόψη του και ο ίδιος ο G. Hering παρά το γεγονός ότι αντικείμενο της έρευνάς του ήταν ακριβώς οι σχέσεις του Πατριαρχείου με τις ευρωπαϊκές δυνάμεις. Η μελέτη του πράγμα-

τι κατέδειξε τις δυνατότητες, τα όρια ανάμιξης του ενός στις υποθέσεις του άλλου, αλλά και τις αντιστάσεις που αναπτύχθηκαν τόσο στο εσωτερικό της ορθόδοξης κοινωνίας όσο και από την οθωμανική εξουσία.

Κατά συνέπεια εκτιμάται ότι μια σφαιρική θεώρηση της ιστορίας του Πατριαρχείου από το 15ο ως τις αρχές του 20ού αιώνα προϋποθέτει πολυγλωσσία του ερευνητή, αναζήτηση πηγών εγκατεσπαρμένων σχεδόν παντού στην Ευρώπη αλλά και στη Μέση Ανατολή και θεώρηση ενός τεράστιου καταλόγου μελετών και άρθρων. Κυρίως όμως, η ιστορική έρευνα ως προς το ζήτημα αυτό θα πρέπει να λάβει υπόψη της όλους τους παράγοντες που αναφέρθηκαν παραπάνω, δηλαδή τις συνέ-

Πατριαρχείου. Τα σημεία αυτά θίγονται μεν στη μελέτη του G. Hering, αλλά – στο μέτρο που ξεφεύγουν από τα χρονολογικά όριά της – θεωρήθηκε απαραίτητο να υπογραμμισθούν κυρίως όσον αφορά στην περίοδο που προηγήθηκε των πατριαρχιών του Κύριλλου Λουκάρι, ώστε να διαλευκανθούν περισσότερο οι συνθήκες που προετοίμασαν τα δεδομένα εντός των οποίων κινήθηκε ο μεταρρυθμιστής αυτός πατριάρχης. Πρόκειται συγκεκριμένα για:

α. Τις επιπτώσεις της παρακμής του οθωμανικού κράτους στις σχέσεις του με το Πατριαρχείο όσο και στις σχέσεις του τελευταίου με τις ευρωπαϊκές δυνάμεις.

β. Τη θεσμική ένταξη του Πατριαρχείου στο οθωμανικό κράτος και τις επιπτώσεις που αυτή είχε στη διοικητική διάρθρω-

χειες και τις τυχόν βαθμιαίες μεταβολές του θεσμού, τον πολιτικό και οικουμενικό του χαρακτήρα, τον οθωμανικό και τον ευρωπαϊκό παράγοντα, αλλά και τις σχέσεις του Πατριαρχείου με τις άλλες μη μουσουλμανικές κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (Αρμενίους, Εβραίους, μονοφυσίτες, νεστοριανούς κ.λπ.). Και στο σημείο αυτό της απαραίτητης διαπλοκής των παραπάνω παραγόντων η μελέτη του G. Hering αποτελεί σημαντική προσφορά στην ιστοριογραφία. Πράγματι, ο συγγραφέας κατέδειξε μέσα από το έργο του το αλληλένδετο και την αλληλεξάρτηση των διπλών Πατριαρχείο-ορθόδοξη κοινότητα, Πατριαρχείο-οθωμανικό κράτος και Πατριαρχείο-ευρωπαϊκές δυνάμεις, θεωρώντας τη Μεγάλη Εκκλησία ως πολιτικό θεσμό. Το θέμα αυτό ο G. Hering εξέτασε μακριά από κάθε θεολογικού ή εθνικιστικού τύπου προσέγγιση. Η σύζευξη των παραπάνω στοιχείων αναγορεύθηκε από τον G. Hering – και δικαίως – ως ένας από τους κύριους άξονες μεθοδολογικής προσέγγισης του προβλήματος, διότι οδηγούσε στην κατανόηση σε βάθος αυτού που ονομάζουμε «Ανατολικό Ζήτημα» (σελ. 24).

Ως συνέχεια όσων αναφέρθηκαν παραπάνω, κρίνεται σκόπιμη η επισήμανση και η ανάπτυξη τεσσάρων συγκεκριμένων σημείων που αφορούν άμεσα στην ιστορική προσέγγιση του

στης Εκκλησίας και στις πολιτικές στοχεύσεις του ανώτατου κλήρου στο εσωτερικό της Αυτοκρατορίας.

γ. Τον πολιτικό χαρακτήρα του Πατριαρχείου, ως ποιο βαθμό ο χαρακτήρας αυτός καθορίστηκε από την οθωμανική τάξη πραγμάτων και σε ποια έκταση η τελευταία επηρέασε την ευρωπαϊκή πολιτική της «Μεγάλης Εκκλησίας».

δ) Τις επιπτώσεις των γεγονότων του πρώτου μισού του 17ου αιώνα στην πορεία του Πατριαρχείου και στις πολιτικές του επιλογές ως το 19ο αιώνα.

α. Η παρακμή του οθωμανικού κράτους και οι επιπτώσεις του στο Πατριαρχείο

Η παρακμή της κεντρικής διοίκησης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αρχίζει συμβατικά με το θάνατο του Σουλείμάν του Μεγαλοπρεπούς (1568) και εκδηλώνεται στον οικονομικό τομέα με την πρώτη νομισματική κρίση του 1584-1585. Η κρίση αυτή, αν και προκάλεσε μεγάλη αναστάτωση στους κόλπους του Πατριαρχείου, οδήγησε τελικά σε ενίσχυση της πατριαρχικής εξουσίας έναντι της ορθόδοξης ιεραρχίας και του ποιμνίου· μπορεί κανείς πράγματι να θεωρήσει ότι από τα τέλη του 16ου αιώνα η Εκκλησία, λόγω των εκτάκτων εξουσιών που περιβλήθηκε ο πατριάρχης εξαιτίας της άμεσης ανάγκης εξεύρεσης οικονομικών πόρων, κυβερνάται απολυταρχικά

από τον πατριάρχη-«μονάρχη», ίσως κατ' εικόνα και κατ' ομοίωση του σουλτάνου¹⁰.

Η παρακμή της κεντρικής διοίκησης της Αυτοκρατορίας που κράτησε πολλούς αιώνες (ως το 1923) είχε και άλλες συνέπειες. Το Πατριαρχείο, χωρίς να προσπαθήσει να αποινάξει την οθωμανική εξουσία – αν και υπήρξαν αρκετά στελέχη της ανώτατης ορθόδοξης ιεραρχίας που κατά καιρούς επαναστάτησαν ή σχεδίαζαν επανάσταση – παρέμεινε σε γενικές γραμμές πιστό στην οθωμανική τάξη πραγμάτων. Προσπάθησε όμως με επιτυχία να διευρύνει τον κύκλο αρμοδιοτήτων και το προνομιακό καθεστώς του ανώτατου κλήρου εκμεταλλεύμενο την εξασθένηση της κεντρικής διοίκησης. Για παράδειγμα, επεξέτεινε την εδαφική του δικαιοδοσία απορροφώντας με σουλτανικό φερμάνι τις αυτοκέφαλες Αρχιεπισκοπές Αχρίδας και Ιπεκίου, ενδυνάμωσε το δικαιοδοτικό του ρόλο, επεξέτεινε τις φορολογικές απαλλαγές αλλά και τα εισοδήματα των μητροπολιτών και επισκόπων κ.λπ.¹⁷

Μία ακόμη συνέπεια της παρακμής της κεντρικής διοίκησης του οθωμανικού κράτους ήταν η αύξουσα διεύθυνση κοινοτική και πολιτική των ευρωπαϊκών δυνάμεων στα εσωτερικά της Αυτοκρατορίας (σελ. 23). Οι ξένοι πρέσβεις αρχίζουν πλέον να αναμειγνύονται ενεργά στις υποθέσεις της Πύλης και να επηρεάζουν τις αποφάσεις της μέχρι του σημείου να επιβάλουν τις απόψεις τους.

Όσον αφορά στην Εκκλησία, αν ως εκείνη την εποχή η ανάληψη των διμερών σχέσεών της με την Πύλη μπορεί να εξηγηθεί με μεγάλο αριθμό ζητημάτων που σχετίζονται με την ιστορία της, από τις αρχές του 17ου αιώνα τα πράγματα αποκτούν μια άλλη δυναμική: τίθενται οι βάσεις για αυτό που ο G. Hering αποκάλεσε είσοδο του Πατριαρχείου στη διεθνή πολιτική και που τοποθέτησε στην εποχή του Λούκαρι. Έκτοτε, η ιστορία του Πατριαρχείου πρέπει να θεωρηθεί και μέσα από το σήμα «Μεγάλη Εκκλησία» – σουλτάνος – Ευρώπη. Αναμφίβολα, ο Λούκαρις για να ασκήσει τη δυναμική εξωτερική πολιτική του στις ευρωπαϊκές υποθέσεις έστω στηριζόμενος στην οθωμανική εξουσία ή ακόμη και χρησιμοποιώντας την (σελ. 387), ευνοήθηκε από το πολιτικό κενό που άφησε η παρακμή της κεντρικής διοίκησης του κράτους, ενώ προκάτοχοί του δεν είχαν τη δυνατότητα να ενεργήσουν το ίδιο δυναμικά αν και προσπάθησαν να ασκήσουν ευρωπαϊκή πολιτική, όπως για παράδειγμα οι Διονύσιος Β΄, Ιωάσαφ Β΄, Μητροφάνης Γ΄ και Ιερεμίας Β΄¹⁸.

β. Η θεσμική ένταξη του Πατριαρχείου στον οθωμανικό διοικητικό μηχανισμό και οι επιπτώσεις της

Κατά τον G. Hering, το Πατριαρχείο ήταν όργανο του οθωμανικού κράτους όσον αφορά την άσκηση εσωτερικής πολιτικής (σελ. 26). Θα μπορούσε να προσθέσει κανείς ότι η «Μεγάλη Εκκλησία» εξελίχθηκε σε τμήμα του διοικητικού μηχανισμού της Αυτοκρατορίας. Για λόγους θεσμικούς (προσπάθεια ένταξης ενός θεσμού ξένου προς το οθωμανικό και ισλαμικό δικαϊκό σύστημα) αλλά και πολιτικούς και οικονομικούς (έλεγ-

χος της εκκλησιαστικής ιεραρχίας σε όλα τα επίπεδα και μεγαλύτερος προσπορισμός δοσιμάτων από τον ανώτατο κλήρο προς το σουλτανικό θησαυροφυλάκιο), το οθωμανικό κράτος χαρακτήρισε τον πατριάρχη, τους μητροπολίτες και τους επισκόπους ως όργανα της διοίκησης επιφορτισμένα με την αρμοδιότητα της επίβλεψης των «εσφαλμένων συνηθειών» (δηλαδή της λατρευτικής πρακτικής και της πίστης γενικότερα) των «απίστων» ορθοδόξων. Στα όργανα αυτά η Πύλη εκχωρούσε με βεράτιο αντίστοιχα την «πατριαρχική, μητροπολιτική και επισκοπική εξουσία» (*batriklik*, *midrebolidlik* και *piskoposluk*). Αυτό ήταν μόνο το διοικητικό σκέλος του καθεστώτος του ανώτατου κλήρου στην Αυτοκρατορία· υπήρχε και το οικονομικό: οι πατριάρχες – και μόνον αυτοί, όχι οι μητροπολίτες ή οι επίσκοποι – θεωρήθηκαν εκτός από κρατικοί αξιωματούχοι και εκμισθωτές κατόπιν πλειστηριασμού «σουλτανικών» εισοδημάτων (δηλαδή των εκκλησιαστικών στην προκειμένη περίπτωση), τα οποία τους «μίσθωνε» ο σουλτάνος για ορισμένη χρονική διάρκεια. Το καθεστώς αυτό πρέπει να θεσμοθετήθηκε ως προς το πρώτο σκέλος του στα 1464/65 όταν επιβλήθηκε στον πατριάρχη το *riskeş* και ως προς το δεύτερο, όταν επιβλήθηκε στην κεφαλή του Πατριαρχείου το *maktuc* (ετήσιο δόσιμο), δηλαδή στα 1474. Όπως και αν έχει το πράγμα, η οικονομική διάσταση του καθεστώτος (*mukata'a*) αλλά και η διοικητική (κάτοχος του *batriklik*) ενέταξε τον πατριάρχη στο διοικητικό μηχανισμό της Αυτοκρατορίας και εξηγεί σε πολλά σημεία μια σειρά φαινομένων που, χωρίς την προσφυγή στις οθωμανικές πηγές θα θεωρείτο ότι απέρρεαν απλά και μόνο από τη σουλτανική αυθαιρεσία και διαφθορά: έτσι μπορεί να κατανοήσει κανείς πληρέστερα και τις συχνές επεμβάσεις της Πύλης στα εκκλησιαστικά ζητήματα, εφόσον η τελευταία δεν είχε κανένα θεσμικό λόγο να σεβαστεί τους ιερούς κανόνες, διότι τα μέλη του ανώτατου κλήρου ήταν διοικητικά όργανα· και τις συχνές αλλαξοπατριαρχίες με κύρια αιτία την πλειοδοσία για τον πατριαρχικό θρόνο· και την μη αναγνώριση του ισόβιου χαρακτήρα του πατριαρχικού και του μητροπολιτικού αξιώματος από την Πύλη και την απειθαρχία του κλήρου που απειλούσε την τάξιν της Εκκλησίας αλλά και την αναγόρευση του σουλτάνου ως επιδιαιτητή των αντιμαχομένων για το θρόνο παρατάξεων και προσώπων. Στα 1714 μάλιστα, σε συνδυασμό με την προϊούσα παρακμή της κεντρικής διοίκησης του κράτους και έναντι καταβολής ειδικού πρόσθετου δοσίου, το πατριαρχικό αξίωμα απέκτησε ισόβιο χαρακτήρα, όντας όμως πάντα περιβλημένο έναν οθωμανικό θεσμό, αυτόν του *malikâne*: ο πατριάρχης, πάντοτε άλλωστε κάτοχος του *batriklik*, θεωρήθηκε ότι εκμίσθωνε σουλτανικά εισοδήματα ισόβια κατόπιν πλειστηριασμού¹⁹. Το καθεστώς αυτό διατηρήθηκε ως τις μεταρρυθμίσεις του *Tanzimat*, αλλά η διαδικασία μεταλλαγής του είναι ανοικτή, προς το παρόν, στην ιστορική έρευνα.

Ορθότατα λοιπόν, ο G. Hering επεσήμανε ότι η θέση της Εκκλησίας στο οθωμανικό κράτος οδήγησε άμεσα στην πολι-

τικοποίησή της (σελ. 26, 382). Θα μπορούσε παράλληλα πάντως να ισχυρισθεί κανείς ότι πολιτικό χαρακτήρα και την απορρέουσα από αυτόν δράση είχε η Εκκλησία ήδη από τη βυζαντινή εποχή²⁰.

Το καθεστώς με το οποίο «προίκισε» η οθωμανική εξουσία το πατριαρχικό αξίωμα φαίνεται να είχε και συνέπειες στην εσωτερική δομή της Εκκλησίας, συνέπειες που καταδεικνύονται από τον G. Hering κατά την εποχή του Λούκαρι· ωστόσο φαίνεται ότι αυτές είχαν ήδη εκδηλωθεί νωρίτερα και συγκεκριμένα κατά την πρώτη πατριαρχία του Ιερεμία Β΄ (1572-1579). Θα αναφερθώ ενδεικτικά στο ζήτημα της επιβολής πειθαρχικών αλλά και – με την αρωγή του κράτους – ποινικών μέτρων του πατριάρχη κατά των μελών του ανώτατου ορ-

καταστολής – οι αποφάσεις των εκκλησιαστικών δικαιοδοτικών οργάνων δεν είχαν εκτελεστικότητα έναντι του Κράτους, ούτε είχε η Εκκλησία δική της αστυνομία – θα επετύγχανε βέβαια και ταχέα αποτελέσματα. Οι ιεροί κανόνες θυσιάστηκαν «λόγω των καιρών» στο βωμό της πολιτικής και οικονομικής κυριαρχίας του ανώτατου κλήρου και σε τούτο συνέβαλε αποφασιστικά η οικονομική κρίση. Κατά την ίδια περίοδο (1593) η Σύνοδος πήρε αποφάσεις που ενίσχυναν το «μοναρχικό» χαρακτήρα του πατριαρχικού αξιώματος εκχωρώντας εν λευκώ έκτακτες εξουσίες στον πατριάρχη με το επιχείρημα της θεσμικής και οικονομικής κρίσης που μαστίζε τη «Μεγάλη Εκκλησία». Από την εποχή αυτή (τέλη του 16ου αιώνα) και έπειτα, μπορεί κανείς να ισχυρισθεί ότι ο εκκλησιαστικός

θόδοξου κλήρου, καθώς και στην επιβολή από το 1590 (επί της τρίτης πατριαρχίας του ίδιου πατριάρχη) τακτικής και υποχρεωτικής φορολογίας στο «λαό» του. Ο πατριάρχης ένας *'amil*, που προαγόραζε τα, ως σουλτανικά χαρακτηριζόμενα από το κράτος, εκκλησιαστικά εισοδήματα (*mukata'a*), εδικαιούτο να ζητήσει την κρατική συνδρομή σε περίπτωση απειθαρχίας αυτών που ήταν υπόχρεοι στην καταβολή τους (*βασιλικόν χαράτζιον* για τους μητροπολίτες και *πατριαρχική ζητεία* για τους ιερείς και τους λαϊκούς). Οι οικονομικές δυσκολίες του δεύτερου μισού του 16ου αιώνα επιτάχυναν αυτήν την τάση. Έτσι ήδη από τον καιρό του Ιερεμία Β΄ οι αρχιερείς που δεν πλήρωναν το *χαράτζιον* στον πατριάρχη απειλούνταν με καθαίρεση, οι αντίπαλοι του πατριάρχη αρχιερείς που εποφθαλμιούσαν τον πατριαρχικό θρόνο, με εξορία κατόπιν προσφυγής στα κρατικά όργανα καταστολής (δικαστικά και αστυνομικά όργανα του κράτους), οι ιερείς και οι λαϊκοί που δεν κατέβαλλαν τα υποχρεωτικά δασύματα στον πατριάρχη υποχρεούνταν να το κάνουν από τα κρατικά όργανα, των οποίων η συνδρομή εξητείτο από τους πατριαρχικούς εξάρχους με βάση ρητούς όρους των βερατιών· παράλληλα η προσφυγή κληρικών όλων των βαθμίδων της ιεραρχίας εναντίον λαϊκών και αλλήλων γενικεύτηκε. Ο ανώτατος κλήρος είχε αντιληφθεί, με τη χρήση των κρατικών δυνάμεων

μηχανισμός παίρνει τη μορφή κράτους εν κράτει και ότι ο Πατριάρχης αναδεικνύεται σε σημαντικό πολιτικό παράγοντα της Αυτοκρατορίας, σε μιας μορφής πολιτικό ηγέτη²¹, τον αρχηγό ενός *millet*, αν και ο όρος αυτός θα εμφανισθεί στην οθωμανική διοικητική ορολογία ως δηλωτικός μιας θρησκευτικής κοινότητας μόλις το 18ο αιώνα²². Ο Λούκαρις πατριάρχευσε όταν ήταν ήδη παγιωμένη η κατάσταση που περιγράφηκε και σ' αυτό το κλίμα κινήθηκε.

Ο αποκάλυπτα πλέον πολιτικός χαρακτήρας του πατριαρχικού αξιώματος είχε και μια άλλη συνέπεια που εύστοχα επισημαίνεται και από τον G. Hering (σελ. 382, 386). Η Εκκλησία ως οργανισμός που χειριζόταν ζητήματα πίστης (άρα αμετάβλητα ή έστω δυσμετάβλητα ως θεόπνευστα), αναγορευμένος σε πολιτικό παράγοντα (που έπρεπε να ελίσσεται και να μεταβάλλει στόχους και μέσα ανάλογα με τις περιστάσεις) είχε περιορισμένες δυνατότητες μεταρρυθμιστικής δράσης. Κάθε σχετική προσπάθεια θα προσέκρουε σε ηθικο-θρησκευτικού και πολιτικού χαρακτήρα αντιδράσεις των αντιφρονούντων. Δεν είναι μόνο ο Λούκαρις που αντιμετώπισε τέτοιου χαρακτήρα δυσκολίες στο μεταρρυθμιστικό του πρόγραμμα. Πριν από αυτόν αντίστοιχα προβλήματα είχαν και ο Διονύσιος Β΄ και ο Ιερεμίας Β΄, αν και οι μεταρρυθμίσεις που επιχείρησαν ή απλά διανοήθηκαν ήταν πολύ μικρότερης κλίμακας.

γ. *Η οθωμανική εξουσία, ο πολιτικός χαρακτήρας του πατριαρχικού αξιώματος και η άσκηση διεθνούς πολιτικής από το Πατριαρχείο*

Ο G. Hering επισημαίνει ότι βασικός άξονας της επιθετικής – και αμυντικής αργότερα – ευρωπαϊκής πολιτικής του Λούκαρι ήταν ο αντικαθολικισμός του, που, όπως υποστηρίζει ο συγγραφέας, τον ώθησε ως τον καλβινισμό. Από τη μελέτη του G. Hering προκύπτει ότι επί Λούκαρι και χάρις σ' αυτόν παγιώθηκαν ορθολογικά τα στεγανά Ορθόδοξης και Καθολικής Εκκλησίας (σελ. 376-377, 386-387). Ωστόσο θα πρέπει να επισημανθεί ότι, τόσο η ίδια η υπόσταση του Πατριαρχείου και η ένταξή του στον οθωμανικό διοικητικό μηχανισμό, όσο και ο συνακόλουθος πολιτικός χαρακτήρας της «Μεγάλης Εκκλη-

σίας» υπαγόρευσαν μία αντικαθολική πολιτική που ακολουθήθηκε σχεδόν ακατάπαυστα από το 1454 και έπειτα με την εξαίρεση ενός δειλού, ασυνεχούς και χωρίς αποτέλεσμα διαλείμματος στο δεύτερο μισό του 16ου αιώνα.

Το Πατριαρχείο από την ανασύστασή του δεν μπορούσε να ελπίζει σε βοήθεια του ευρωπαϊκού χριστιανικού παράγοντα. Ο πάπας, η Βενετία και η Μοσχοβία για ξεχωριστούς ο καθένας λόγους δεν είχαν την πρόθεση να υποστηρίξουν πολιτικά τον Γεννάδιο και τους διαδόχους του και δεν το έπραξαν. Ο μόνος πολιτικός παράγοντας που είχε τη δυνατότητα να στηρίξει το Πατριαρχείο ήταν αυτός που για δικό του πολιτικό συμφέρον το είχε ανασυστήσει, δηλαδή ο οθωμανός μονάρχης. Κατά τα πρώτα χρόνια μετά την Άλωση, υπό την αιγίδα μιας οθωμανικής κεντρικής εξουσίας σε πλήρη ακμή, η οποία και το στήριζε πολιτικά, το Πατριαρχείο, απασχολημένο άλλωστε με την εσωτερική του αναδιοργάνωση, αδυνατούσε να ασκήσει δική του εξωτερική πολιτική. Ούτε και είχε λόγο να το επιθυμεί άλλωστε. Αντίθετα στην αντιπαράθεσή του με τον καθολικό παράγοντα βρήκε σε πολλές περιπτώσεις αρωγό τον ίδιο το σουλτάνο, ο οποίος το βοήθησε για παράδειγμα στη διεκδίκηση περιουσιακών του στοιχείων στη βενετοκρατούμενη Κρήτη. Επιπλέον κάθε φορά που το οθωμανικό κράτος επεκτεινόταν σε βάρος των λατινικών κτήσεων, το Πατριαρχείο και η ορθο-

δοξία γενικότερα επεξέτειναν την εδαφική τους δικαιοδοσία, εκδιώκοντας με τη βοήθεια της οθωμανικής εξουσίας, τη μόνη ως τότε εκκλησιαστική ηγεσία, τον καθολικό κλήρο²³. Εξάλλου, το 1484 Πανορθόδοξη Σύνοδος στην Κωνσταντινούπολη είχε ακυρώσει και επίσημα όσα είχαν αποφασιστεί το 1439 στη Φλωρεντία για την ένωση των Εκκλησιών²⁴.

Κατά συνέπεια, η αντικαθολική πολιτική του Πατριαρχείου συμβάδιζε σε πλήρη αρμονία με την αντιδυτική πολιτική των σουλτάνων: Η καθολική Δύση ήταν ο υπαριθμόν ένα εχθρός και των δύο. Οι απαρχές λοιπόν και οι βάσεις της αντικαθολικής πολιτικής του Λούκαρι, πρέπει να αναζητηθούν στην πολιτική γραμμή που χάραξε ο Γεννάδιος Β΄ από το 1454, χρησιμοποιώντας φυσικά, ιστορικά επιχειρήματα που άφθονα του

παρείχαν οι από το 1204 τουλάχιστον δυσάρεστες εμπειρίες της Φραγκοκρατίας. Η γνωστή ρήση του Μέγα δούκα Νοταρά συνέχισε να εμπνέει αυτούς που ήλεγχαν το Πατριαρχείο.

Τα πράγματα άρχισαν να αλλάζουν γύρω στα μέσα του 16ου αιώνα έχοντας ανδρωθεί υπό τη σκέπη της οθωμανικής διοίκησης και αποτελώντας πλέον αδιαμφισβήτητο κυρίαρχο της χριστιανοσύνης στην Ανατολή, το Πατριαρχείο θεώρησε ότι μπορούσε να αρχίσει επαφές με τη Δύση αλλά και τη Μοσχοβία. Τότε σημειώνεται (1546-1549) η πρώτη αποστολή πατριαρχικού απεσταλμένου στη Ρώμη επί της πατριαρχίας του Διονυσίου Β΄. Ο πατριάρχης αυτός είναι ο πρώτος που προσπάθησε να εισαγάγει μηνύματα της Αναγέννησης στην Ανατολή²⁵. Η πρώτη αυτή επαφή με την καθολική Δύση προκάλεσε τεράστιες αντιδράσεις αντιφρονούντων στην Κωνσταντινούπολη και η πρωτοβουλία του πατριάρχη παρουσιάστηκε στο σουλτάνο ως έγκλημα εσχάτης προδοσίας. Αργότερα όμως, ο πατριαρχικός απεσταλμένος ανέβηκε στο θρόνο ως Μητροφάνης Γ΄ (1565) και δεν έκρυβε τις φιλενωπικές του τάσεις²⁶. Επί της πρώτης πατριαρχίας του μάλιστα κατά το βενετοοθωμανικό πόλεμο του 1570-1573 για πρώτη φορά – ίσως και σε συνδυασμό με την παρακμή του κράτους που είχε ήδη αρχίσει – μέλη του ανώτατου ορθόδοξου κλήρου επαναστάτησαν. Μια τέτοια ενέργεια θα ήταν αδιανόητη τριάντα ή σαράντα χρόνια πριν.

Ο Μητροφάνης εξαναγκάστηκε σε παραίτηση το 1572, κατά τη διάρκεια του πολέμου. Ο διάδοχος και αντίπαλός του Ιερεμίας Β΄ δεν είχε καμία ενόχληση από την πλευρά της οθωμανικής εξουσίας όταν άρχισε επίσημη αλληλογραφία με τον πάπα με αφορμή την αλλαγή του ημερολογίου ή με τους μεταρρυθμιστές θεολόγους της Τυβίγγης. Για τις επαφές αυτές κατηγορήθηκε ωστόσο αργότερα από τους αντιπάλους του. Οι σχέσεις του Ιερεμία Β΄ με την καθολική Δύση ήταν τόσο καλές ώστε κατά την τρίτη πατριαρχία του (1588;-1595;) είχαν γίνει σκέψεις για μετακίνηση της έδρας του Πατριαρχείου στην καθολική Πολωνία!

Την αφορμή για το τέλος αυτής της πεντηκονταετούς άνοιξης στις σχέσεις καθολικισμού-ορθοδοξίας δεν έδωσε βέβαια η σε παρακμή ευρισκόμενη πλέον οθωμανική εξουσία, αλλά η απειλή που αισθάνθηκε εύλογα το Πατριαρχείο από τη διάδοση της Ουνίας στην Πολωνία. Ο καθολικισμός εκεί κέρδισε τη μάχη με τη Σύνοδο του Brest (1596). Στα γεγονότα αυτά πρέπει κανείς να αναζητήσει και τις απαρχές της πολιτικής δραστηριότητας του Λούκαρι. Ο θείος και προστάτης του Μελέτιος Πηγάς, τότε Πατριάρχης Αλεξανδρείας και τοποτηρητής του Οικουμενικού Θρόνου, διέκρινε κάθε επαφή με το Βατικανό και προσπάθησε να περιωσεί ό,τι ήταν δυνατό να περιωσθεί στέλνοντας στην Πολωνία δικούς του ανθρώπους, μεταξύ των οποίων και τον ίδιο τονΛούκαρι. Παράλληλα, θεώρησε ότι φυσικός πολιτικός του σύμμαχος ήταν τόσο ο ηγεμόνας της Μοσχοβίας (στον οποίο είχε ήδη αναγνωρισθεί από το Πατριαρχείο ο τίτλος του «βασιλέως» ενώ παράλληλα ο μητροπολίτης Μόσχας είχε λάβει τον τίτλο του πατριάρχη από Σύνοδο που είχε συνέλθει στην Κωνσταντινούπολη), όσο και ο σουλτάνος²⁷. Προς χάριν του τελευταίου μάλιστα ο Πηγάς ανέλαβε και διπλωματική αποστολή που αποσκοπούσε στην καταστολή της επανάστασης στη Βλαχία (1596).

Η ρήξη με τη Ρώμη ήταν και πάλι το κεφαλαιώδες ζήτημα για το Πατριαρχείο, που αυτή τη φορά μπορούσε να υπολογίζει σε σύμπραξη σουλτάνου και Μοσχοβίας εναντίον της καθολικής Πολωνίας. Οι προϋποθέσεις των σχεδίων που προσπάθησε να υλοποιήσει ο Λούκαρις όταν αργότερα έγινε πατριάρχης ήδη υπήρχαν. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω η καθολική απειλή ώθησε τον Πηγά και αργότερα τον Λούκαρι να συμπράξουν ενεργά με το οθωμανικό κράτος και να στηριχθούν και σ' αυτό για να προασπίσουν την ορθοδοξία. Και ο G. Hering υποστήριζε ότι η συνεργασία του Λούκαρι με την Πύλη δεν ήταν κάτι το νέο στην πολιτική του Πατριαρχείου. Ελέχθη ήδη ότι μια τέτοια πολιτική είχε τεθεί ως βάση ύπαρξης του Πατριαρχείου από την εποχή του Γενναδίου Σχολαριού. Ίσως κάποια ερωτηματικά να δημιουργήσουν στο θέμα αυτό επιστολές του Ιερεμία Β΄ προς τη Δύση αλλά και του Πηγά προς τη Μοσχοβία, στις οποίες παραπονούνται για την καταπίεση και την «τυραννίαν των ασεβών». Άλλες όμως επιστολές τους την ίδια εποχή εξυμνούν την οθωμανική εξουσία²⁸. Η αντίφαση αυτή πρέπει να αποδοθεί μάλλον στους απαραίτητους διπλωματικούς ελιγ-

μούς στους οποίους προέβαινε το Πατριαρχείο προσπαθώντας πλέον να ασκήσει δική του εξωτερική πολιτική.

Πάντως, η γραμμή που κατά κανόνα ακολούθησε η «Μεγάλη Εκκλησία» ήταν να μην αμφισβητεί τη νομιμότητα της οθωμανικής εξουσίας. Όπως ο Γεννάδιος Β΄ εξήγησε μεταφυσικά την Άλωση ως εκδήλωση της θείας οργής και θεώρησε τον Μωάμεθ Β΄ ως όργανο της Θείας Πρόνοιας²⁹, έτσι και ο Μάξιμος ο Πελοποννήσιος που ανήκε στον κύκλο του Πηγά και του Λούκαρι θεωρούσε στα 1611 τους σουλτάνους επιβεβλημένους από το Θεό και καλύτερους από τους βυζαντινούς αυτοκράτορες³⁰.

Οι αμφισβητήσεις πάντως της οθωμανικής νομιμότητας από μέλη του ανώτατου κλήρου δεν έλειψαν, τόσο στον καιρό του Λούκαρι, όσο και νωρίτερα. Ακόμη ανέβηκαν στο Θρόνο της Κωνσταντινούπολης πατριάρχες που κατηγορήθηκαν από τους αντιπάλους τους ως ενωτικοί. Πρόκειται όμως μάλλον για περιστατικά αποσπασματικά και χωρίς συνέχεια.

δ. *Η συνέχεια της πολιτικής του Λούκαρι ως το 19ο αιώνα*

Πολύ λίγο έχουν μελετηθεί τα ιστορικά προβλήματα που έχουν σχέση με τις κοινωνικές και πολιτικές επιπτώσεις των μεταρρυθμίσεων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (*Tanzimat*) στην ελληνορθόδοξη κοινότητα (*Rum milleti*) και στη νεοελληνική ιστορία γενικότερα³¹. Ωστόσο πολύ εύστοχα ο G. Hering επισημάνει – αν και όπως ο ίδιος τονίζει σε διαφορετικές συνθήκες και για διαφορετικούς λόγους – τη συνέχεια τόσο του αντικαθολικού ρεύματος όσο και της φιλοθωμανικής πολιτικής στους ηγετικούς κύκλους του Πατριαρχείου ως και το πρώτο μισό του 19ου αιώνα ενδεχομένως. Θα μπορούσε κανείς να διαπιστώσει αυτές τις συνέχειες ακόμη και ως τις αρχές του 20ού αιώνα.

Το Πατριαρχείο αντιστάθηκε στη διείσδυση των φιλελεύθερων ιδεών στα Βαλκάνια από τα τέλη του 18ου αιώνα χαρακτηρίζοντάς τες ιδέες αθέων και οι εκκλησιαστικοί παράγοντες στήριζαν την οθωμανική εξουσία για παράδειγμα με την «πατρική διδασκαλία» (1798). Θεωρήθηκε ότι οι νέες αυτές ιδέες «της ελευθερίας» θα διασάλειναν την *τάξιν* και την κυριαρχία πάνω στο ορθόδοξο ποίμνιο τόσο της Εκκλησίας όσο και των ορθόδοξων κοινωνικών ομάδων που είχαν συνταπιστεί με τα οθωμανικά συμφέροντα. Ο οικουμενισμός του Πατριαρχείου και η υπόσταση του πολυεθνικού κράτους αντιμετώπιζαν τον ίδιο κίνδυνο: τις ιδέες που έρχονταν από τη Δύση. Το Πατριαρχείο αντιτάχθηκε και στα εθνικιστικά κινήματα και επαναστάσεις που ξέσπασαν στα Βαλκάνια ήδη από το πρώτο μισό του 19ου αιώνα αλλά και στο μεταρρυθμιστικό κίνημα που εκ των άνω και πολλές φορές με εισηγήσεις ή εντολές των δυτικών δυνάμεων επικράτησε τελικά στην Αυτοκρατορία την εποχή του *Tanzimat*. Οι μεταρρυθμίσεις αυτές, όσον αφορά τους μη μουσουλμάνους της Αυτοκρατορίας είχαν ευνοήσει τις διεκδικήσεις μιας «μέσης αστικής τάξης» η οποία είχε πλουτίσει λόγω των νέων οικονομικών συνθηκών και ζητού-

σε πλέον μερίδιο από την εξουσία στους κόλπους των αντίστοιχων *millet*. Το ορθόδοξο *millet* ήταν το τελευταίο που ψήφισε ένα «Σύνταγμα» εσωτερικής διακυβέρνησης τους «Εθνικούς» ή «Γενικούς Κανονισμούς» το 1860 σύμφωνα με το οποίο για πρώτη φορά το θεσμικό μονοπώλιο του ανώτατου κλήρου στην ηγεσία της ορθόδοξης κοινότητας εξοβελιζόταν για να δώσει τη θέση του σε ένα *condominium* λαϊκών και κληρικών. Η καθυστέρηση αυτή οφειλόταν στην αντίδραση του Πατριαρχείου³². Η «Μεγάλη Εκκλησία» πάντως παρέμεινε πιστή στο οθωμανικό κράτος, στον πολυεθνικό του χαρακτήρα και στην κυρίαρχη κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα ιδεολογία του οθωμανισμού και τούτο παρά την ύπαρξη πλέον του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους. Στο σημείο αυτό θα πρέπει κανείς να επισημάνει ένα άλλο ζήτημα της νεότερης ελληνικής ιστορίας που παραμένει ανοικτό στην έρευνα. Πρόκειται για την ύπαρξη από το 1821 ή έστω το 1828 δύο κέντρων του ελληνισμού. Το πρώτο η Κωνσταντινούπολη αντιπροσωπεύει το «παλιό» οικουμενιστικό παραδοσιακό πνεύμα και ιδεολογικοί εκφραστές του φαίνεται να είναι τόσο το Οικουμενικό Πατριαρχείο, όσο και η «νεοφαναριώτικη» αριστοκρατία που χάρι στο *Tanzimat* κατέλαβε διοικητικές θέσεις στο οθωμανικό κράτος. Το δεύτερο, η Αθήνα αντιπροσωπεύει το νεωτεριστικό «εθνικό» και αλυτρωτικό πνεύμα. Λίγα γνωρίζουμε για τους τρόπους με τους οποίους εκδηλώθηκαν οι αντιπαλότητες μεταξύ των δύο και για τη διαδικασία κατάρρευσης του πρώτου και ανάδειξης του δεύτερου ως αδιαμφισβήτητου κέντρου στις αρχές του αιώνα μας³³. Η σχετική πορεία φαίνεται να δρομολογείται όταν το Πατριαρχείο βρέθηκε υποχρεωμένο να συμπράξει στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα με το «εθνικό» κέντρο εναντίον ενός άλλου εθνικισμού, του βουλγαρικού που συνιστούσε τον κοινό εχθρό. Μπορεί να θεωρηθεί ότι οι Βαλκανικοί πόλεμοι που εξοβέλισαν ουσιαστικά από την Ευρώπη την Οθωμανική Αυτοκρατορία ώθησαν από τη μία πλευρά τη συντριπτική πλειοψηφία των Ελλήνων της Αυτοκρατορίας να ασπαστούν την εθνικιστική εκδοχή του ελληνισμού. Ενώ από την άλλη πλευρά επικράτησαν οριστικά στην Οθωμανική Αυτοκρατορία αντίστοιχες τουρκιστικές θέσεις. Το οικουμενικό πνεύμα του *millet* με την αποχώρηση των μη Ελλήνων είχε ουσιαστικά χαθεί και οι τελευταίοι Έλληνες διοικητικοί αξιωματούχοι του οθωμανικού κράτους έπαψαν ουσιαστικά να υπάρχουν από τον Οκτώβριο του 1912³⁴.

Κλείνοντας την εργασία αυτή, που θεωρώ ότι συνιστά ελάχιστο φόρο τιμής στον αξέχαστο Gunnar Hering, θα ήθελα να υπογραμμίσω ότι η μελέτη του για το Οικουμενικό Πατριαρχείο, όπως άλλωστε και ολόκληρο το έργο του, προσέφερε πολλά στη γνώση της ιστορίας της «Μεγάλης Εκκλησίας» αλλά και στη νεοελληνική ιστοριογραφία γενικότερα. Ο G. Hering, ακολουθώντας αυστηρά επιστημονική μεθοδολογία και χρησιμοποιώντας σε μεγάλο αριθμό ανεκμετάλλευτες ως σήμερα πηγές, συνέκρινε και ανέλυσε με άνεση ποικίλα δεδομένα για

να καταλήξει σε απολύτως τεκμηριωμένα συμπεράσματα. Επιδιώκοντας τη συνάφεια διπλωματικής, εκκλησιαστικής και κοινωνικής ιστορίας κατόρθωσε να πείσει ότι το Πατριαρχείο εντάσσεται την εποχή του Λούκαρι στην ευρωπαϊκή ιστορία. Χωρίς εξιδανικεύσεις και αξιολογικές κρίσεις, με αυστηρά ορθολογικά επιχειρήματα απόλυτα στηριγμένα στις πηγές έκρινε και απομυθοποίησε και την πολιτική του Πατριαρχείου έναντι της Ευρώπης αλλά την ευρωπαϊκή πολιτική έναντι του κορυφαίου θεσμού της ορθοδοξίας.

Εκτιμώ πάντως ότι εξίσου σημαντική παρακαταθήκη που άφησε ο G. Hering στην ελληνική ιστοριογραφία και κοινωνία μέσα από όλο του το έργο είναι αυτό που πίστευε για το κύρος της ιστορικής έρευνας και το ήθος του ιστορικού: ως δάσκαλος και ερευνητής στάθηκε πάντα αντίθετος προς την ιδεολογική χρήση της ιστορίας και προς τις ανορθολογικές προκαταλήψεις και συνθηματολογίες. Θεωρούσε ότι κάθε φανατισμός και ιδεολογική στράτευση στην ιστορική έρευνα συσκοτίζουν τους ορίζοντες του ερευνητή και πίστευε με νεανικό ενθουσιασμό και ορμή στο ρόλο της ιστορίας ως αμφισβήτησης κάθε αυτονόητου και παραδοσιακού.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. N. Iorga, *Byzance après Byzance*, Βουκουρέστι, Institut d' Etudes Byzantines, 1935. Ελλ. έκδοση Αθήνα, Gutenberg, 1985.
2. Το κείμενο των «Εθνικών Κανονισμών» βρίσκεται συνδεδεμένο μεταξύ άλλων στη μελέτη του Γ. Παπαδόπουλου, *Η σύγχρονη ιστορία της Ορθόδοξης Εκκλησίας*, τομ. Α΄, Αθήνα, 1895, σελ. 10 επ. (σημ. 8).
3. Έκφραση που χρησιμοποιήσε ο ίδιος ο Γεννάδιος Σχολάριος. L. Petit - X. Siderides - U. Jugie, *Oeuvres complètes de Georges Scholarios*, Παρίσι, Maison de la Bonne Presse, τομ. I, σελ. 292, σιχ. 18-21 και iv, σελ. 227, σιχ. 14.
4. Άλλα έργα του συγγραφέα αναδημοσιεύτηκαν σε ειδικό τόμο G. Hering, *Nostos Gesammelte Schriften zur südosteuropäischen Geschichte*, Φραγκφούρτη - Βερολίνο - Βέρνη - Νέα Υόρκη - Παρίσι - Βιέννη, Peter Lang, 1995.
5. Ας μου επιτραπεί να παραπέμψω στη διατριβή μου: P. Konortas, *Les rapports juridiques et politiques entre le Patriarcat Orthodoxe de Constantinople et l' Administration ottomane de 1453 à 1600 (D' Après les documents grecs et ottomans*, Διατριβή 3ου κύκλου, Πανεπιστήμιο Paris I, Παρίσι 1985, σελ. 19-23.
6. Ν. Μοσχοβάκης, *Το εν Ελλάδι Δημόσιον Δίκαιον επί Τουρκοκρατίας*, Αθήνα, 1892· Ν. Ελευθεριάδης, *Ανατολικά Μελέται: Το πρόνομιο του Οικουμενικού Πατριαρχείου υπό ιστορικήν, θρησκευτικήν, πολιτικήν και νομικήν άποψιν*, Σμύρνη, 1909· C. Papadopoulos, *Les privilèges du Patriarcat Oecuménique dans l' Europe Ottoman*, Παρίσι, 1924· Κ. Αμάντος, «Οι προνομιακοί ορισμοί του μουσουλμανισμού υπέρ των χριστιανών», *Ελληνικά*, (Αθήνα), 9/1 (1936), σελ. 103-166· Χρ. Παπαδόπουλος, «Η εξωτερική κατάσταση της Εκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως από της Αλώσεως μέχρι του 18ου αιώνας», *Θεολογία* (Αθήνα) 20 (1949) σελ. 6-17, 189-203, 381-406· του ίδιου, «Ο Θεός της Εκκλησίας και του Ελληνικού Γένους εν τω Τουρκικώ κράτει μετά την Άλωσιν της Κωνσταντινουπόλεως», *Θεολογία* (Αθήνα), 12 (1934), σελ. 5-24, 97-115· G. Georgiades - Arnakes, «The Greek Church of Constantinople and the Ottoman Empire, *Journal of Modern History* (Σικάγο), 24 (1953), σελ. 235-252· Th. Papadopoulos, *Studies and Documents relating to the History of the Greek Church and People under Turkish Domination*, Βρυξέλλες, De Meester,

- 1952, Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*², том. 2, Θεσσαλονίκη, 1976, σελ. 158-256.
7. N. Pantazopoulos, *Church and Law in the Balkan Peninsula during the Ottoman Rule*, Θεσσαλονίκη, Institute for Balkan Studies, 1967.
8. St. Runciman, *The Great Church in Captivity: a study of the Patriarchate of Constantinople from the eve of the Turkish Conquest to the Greek War of Independence*, Καίμπριτζ, University Press, 1968.
9. D. Apostolopoulos, *Quelque hypothèses pour l' Etude des origines de la pensée politique grecque post - byzantine (1453-1484): le processus de transformation du concept de «Bien Commun» en rapport avec l' idéologie née après la prise de Constantinople*, Διαιτριβή 3ου κύκλου, Πανεπιστήμιο Paris-I, Παρίσι, 1976· Δ. Αποστολόπουλος, *Το Μέγα Νόμιμον· συμβολή στην έρευνα του μεταβυζαντινού Δημοσίου Δικαίου*, Αθήνα, 1978· του ιδίου, *Ο «Ιερός Κώδιξ» του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως το β' μισό του ΙΕ' αιώνα· τα μόνα γνωστά σπαράγματα*, Αθήνα, 1992.
10. H. Scheel, *Die Staatsrechtliche Stellung der Ökumenischen Kirchenfürsten in der alten Türkei*, Βερολίνο, Verlag der Akademie der Wissenschaften, 1943· F. Giese, «Die geschichtlichen Grundlage für die Stellung der christlichen Untertanen im osmanischen Reich», *Der Islam* (Βερολίνο), 19 (1931), σελ. 265 επ· Π. Χιδιόγλου, «Σουλτανικά βεράτια» *Επετηρίς Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* (Λευκωσία), 7(1973/5), σελ. 119-250· H. Inalcik, «Ottoman Archival Materials on Millet· B. Braude-B. Lewis (εκδ.), *Christians*, ό.π., I, σελ. 441-444.
11. Π. Κονόρτας, «Η οθωμανική οικονομική κρίση του τέλους του 16ου αιώνα και το Οικουμενικό Πατριαρχείο», *Τα Ιστορικά* (Αθήνα), 3 (1985), σελ. 45-76· του ιδίου, «Les contributions ecclésiastiques «Patriarchikè Zèteia» et «Basilikon Charatzion»: Contribution à l' histoire économique du Patriarcat Ocuménique aux XVe et XVIe siècles, Centre des Recherches Neohelleniques. Fondation Nationale de la Recherche Scientifique (εκδ.), *Actes du IIe colloque International d' Histoire, Economies Méditerranéennes, Equilibres et Intercommunications (XIIIe - XIXe siècles)*, Αθήνα, 1986, том. III, σελ. 217-255· του ιδίου «Considérations ottomanes au sujet du statut du Patriarcat Orthodoxe de Constantinople (XVe - XVIe siècles)», *Επιτροπή Σπουδών Νοτιοανατολικής Ευρώπης* (εκδ.), *ΣΤ' Διεθνές Συνέδριο Σπουδών Νοτιοανατολικής Ευρώπης· Ελληνικές ανακοινώσεις*, Αθήνα, 1990, σελ. 213-226. Στις μελέτες τις σχετικές με το Πατριαρχείο πρέπει οπωσδήποτε να αναφερθούν οι εργασίες των B. Braude, R. Clogg, U.A. Epstein, K. Karpat, H. Inalcik και άλλων, που περιέχονται στο συλλογικό έργο των B. Braude - B. Lewis (εκδ.) *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The functioning of a Plural Society*, Νέα Υόρκη - Λονδίνο, 1982, καθώς και οι εργασίες των Inalcik, «The Status of the Greek Orthodox Patriarchate», *Turcica*, 21/23 (1991), σελ. 412-421 και Σ. Πετμεζάς, «L' organisation ecclésiastique sous les Ottomans», στο A. Guillou - P. Odorico (εκδ.), *Mémoire de Synadinos, prêtre de Serrès en Macédoine (XVIIe siècle)*, Παρίσι, E.H.E.S.S., (υπό εκτύπωση).
12. Βλ. P. Κονόρτας, *Les rapports*, ό.π., σελ. 258 επ.
13. Βλ. ενδεικτικά G. Hering, *Οικουμενικό Πατριαρχείο και Ευρωπαϊκή Πολιτική 1620-1638*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1992, σελ. 388.
14. Βλ. ενδεικτικά για το «Βουλγαρικό ζήτημα», Μ. Γεδεών, *Έγγραφα πατριαρχικά και συνοδικά περί του Βουλγαρικού ζητήματος (1852-1873)*, Κωνσταντινούπολη, 1908 και Zina Madkva «Balgarskata Ekzarhia 1870-1879, Σόφια, Balgarskata Akademija na Naukit, 1989.
15. Βλ. ενδεικτικά Ch. Frazee, *The Orthodox Church and Independent Greece 1821-1852*, Καίμπριτζ, University Press, 1969, ελλ. έκδοση, Αθήνα, Δόμος, 1987, σελ. 215 επ.
16. Βλ. Π. Κονόρτας, *Η οθωμανική οικονομική κρίση*, ό.π., *passim*
17. Βλ. Π. Κονόρτας, *Les rapports*, ό.π., σελ. 168 επ.
18. Βλ. Π. Κονόρτας, *Les rapports*, ό.π., σελ. 304 επ.
19. Βλ. Π. Κονόρτας, *Considérations*, ό.π., *passim*
20. Αναφέρομαι ενδεικτικά στην άποψη που είχε εκφράσει ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Αντώνιος Δ' στα τέλη του ΙΔ' αιώνα: *Ουκ ένι δυνατόν εις τους Χριστιανούς εκκλησίαν έχει και βασιλέα ουκ έχειν· η γαρ βασιλεία και η εκκλησία πολλήν ένωσην και κοινωνίαν έχει και ουκ ένι δυνατόν αι αλλήλων διαιρεθήναι*· F. Miklosich - J. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, VI, σελ. 191.
21. Βλ. P. Konortas, *Considérations*, ό.π., *passim*
22. Βλ. P. Konortas, *Les rapports*, ό.π., 169 επ. B. Braude, «Foundation Myths of the Millet System» στο B. Braude - B. Lewis (εκδ.), *Christians*, ό.π., I, σελ. 69-88.
23. Βλ. Π. Κονόρτας, *Les rapports*, ό.π., I, σελ. 271 επ.
24. Βλ. μεταξύ άλλων Δ. Αποστολόπουλος, *Το Μέγα Νόμιμον*, ό.π., σελ. 109 επ.
25. Βλ. X. Ζιώγας, «Μία κίνηση πνευματικής αναγεννήσεως του υπόδουλου ελληνισμού κατά τον 16ο αιώνα (1540-1550)», *Ελληνικά* (Αθήνα), 27 (1974), σελ. 50-78, 268-303.
26. Βλ. C. de Clercq, «Le Patriarche de Constantinople Metrophanes III (†1580) et ses sympathies unionistes», *Mélange offerts à Jean Dauviller*, Τουλούζη, Centre d' Histoire juridique méridionale, 1979, σελ. 193-206.
27. Βλ. ενδεικτικά O. Halecki, *From Florence to Brest 1439-1596*, Ρώμη, 1958.
28. Αναφέρομαι ενδεικτικά σε δύο επιστολές του Μελέτιου Πηγά που απεστάλησαν με μικρή χρονική απόσταση μεταξύ τους στη Μοσχοβία. Στην πρώτη διεκτραγωδεύεται η κατάσταση του ποιμνίου και της Εκκλησίας στο οθωμανικό κράτος, ενώ στη δεύτερη εκτίθενται οι τιμές τις οποίες απολαμβάνουν οι ιεράρχες από τους αλλόπιστους ηγέτες· Βλ. W. Regel, *Analecta Byzantinorussia*, Λειψία, Πετρούπολη, 1891, σελ. 109 και 111.
29. Βλ. P. Konortas, *Les rapports*, ό.π., σελ. 251 επ.
30. Βλ. Δ. Σαφρός, «Μαξιμούς ιερομονάχου του Πελοποννησίου λόγος στηλιτευτικός κατά Διονυσίου του επικληθέντος Σκυλοσόφου και των συναποστησάντων αυτών εις Ιωάννινα εν έτει 1611», *Ηπειρωτικά Χρονικά* (Ιωάννινα), 3 (1928), σελ. 167-210.
31. Βλ. ενδεικτικά Α. Αλεξανδρής, «Οι Έλληνες στην υπηρεσία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας 1850-1922», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* (Αθήνα), 23 (1980), σελ. 365-404.
32. Βλ. ενδεικτικά R. Davison, *Reform in the Ottoman Empire*, Πρίνστον, 1963, σελ. 124-125.
33. Βλ. ενδεικτικά Ε. Σκοπετέα, *Το πρότυπο βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα, Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα, Πολύτυπο, 1988, σελ. 309 επ.
34. Βλ. ενδεικτικά Αλ. Αλεξανδρής, *Οι Έλληνες*, ό.π., σελ. 397. K. Karpat, «Millets and Nationality; the Roots of the Incongruity of Nation and State in the post-ottoman Era» στο B. Braude-B. Lewis, (εκδ.) *Christians*, ό.π., I, σελ. 141-170· Π. Λέκκας «Εθνικιστική ιδεολογία και εθνική ταυτότητα», *Τα Ιστορικά* (Αθήνα), 11/6 (1989), σελ. 330-337.